

НАЗВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗАПАХІВ У ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ

Иншакова И. Е. Назви на позначення запахів у праслов'янській мові.

Дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих семантичних груп. Аналіз тематичних груп із одоративними коренями (за етимологічними словниками) репрезентує лексику запаху в праслов'янський період.

Ключові слова: запах, одоративна лексика, похідні, корінь, лексема, дериват.

Иншакова И. Е. Наименования для обозначения запахов в праславянском языке.

Исследование истории лексического состава украинского языка невозможно без выяснения истории отдельных семантических групп. Анализ тематических групп с одоративными корнями (по этимологическим словарям) репрезентует лексику запаха в праславянский период.

Ключевые слова: запах, одоративная лексика, производные, корень, лексема, дериват.

Inshakova I. Names to denote smells in proto-Slavic language.

Study of the history of lexical structure of Ukrainian language is impossible without finding out the history of some semantic groups. The analysis of the thematic groups with odoratissima roots (etymological dictionary) represents the vocabulary of odor in the proto-Slavic period.

Key words: smell odorativnaya vocabulary, derivatives, root, token, derivative.

Вивчення словникового складу мови є традиційним в українському мовознавстві. Повне ж дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих семантичних груп. Мова певним чином відображає процес пізнання людиною дійсності. І початковим етапом цього процесу є сприйняття. Лексика сприйняття постійно перебуває в колі уваги вітчизняних лінгвістів. Проте до сьогодні, на жаль, не було спроб комплексного опису історії одоративної лексики української мови. Запах досліджується в різних аспектах ольфакторної семантики: фізіології, соціології, культурології, психології. Відомі окремі праці, присвячені частковим аспектам опису цієї лексики в українській, російській лінгвістиці, психолінгвістиці (І. Франко, О. Білецький, В. Виноградов, В. Сидельников, Л. Вейсгербер, В. Дорошевський, Л. Васильєв, Ю. Караулов, А. Василевич, Е. Гейко, Л. Крюкова, В. Лещенко, Н. Павлова, І. Рuzін, Р. Фрумкіна, А. Вежбицька, А. Житков,

Н. Ніколіна та ін.). Детальний розгляд ольфакторної лексики покликаний допомогти встановити історію окремих слів, системні відношення (синонімії, антонімії, узагальнення, диференціації та ін.), зміни в семантиці лексем, розвиток вторинних значень у процесі становлення, функціонування тощо. виявити склад лексики із семою «запах» на різних етапах писемної історії української мови.

Актуальність нашої статті зумовлена необхідністю комплексного опису історії одоративної лексики української мови та відсутністю спеціальних праць із розглядуваної проблеми.

Факти для характеристики праслов'янського періоду узяті з різних етимологічних словників слов'янських мов, авторських розвідок, присвячених праслов'янському етапу. Такий фактичний матеріал послужить фоном, перспективою, без яких неможливо зрозуміти всю історію ольфакторної лексики в українській мові, а також сприятиме висвітленню історії досліджуваної семантичної групи в усій складності, багатогранності та дозволить охарактеризувати її місце, роль у лексичній системі.

Як свідчать матеріали етимологічних словників, здавна побутували словотвірні гнізда з продуктивними коренями *kur-, *duxь-, *čad-, *n'uxь-, *dym-, *kad-, *gağь-, *gnil- та близько десятка інших менш продуктивних коренів.

Наявний фактичний матеріал уже в праслов'янський період дає змогу визначити окремі тематичні групи. Наприклад, специфічні запахи тварин: *baranina / *boranina (ЭССЯ I 155): чес. *beranina* ж. р. «баранина, запах барана»; *konina (ЭССЯ X 184): сербохорв. *коњина* ж. р. «кінська шкіра», в.-луж. *konina* ж. р. «кінська шкіра», н.-луж. *konina* ж. р. «кінський запах»; *kozina (ЭССЯ XII 23): цсл. *КОЗИНА* ж. р., болг. *козина*, словен. *kozina* ж. р. «козяче хутро; козлятина; козяче хутро; запах козла», чес. *kozina* ж. р. «козлятина; запах козла», слвц. *kozina* ж. р. «козлятина; козяче хутро; запах козла»; *kozьlina (ЭССЯ XII 31): в.-луж. *kozlina* ж. р. «козяча природа; козяче хутро; запах козла». Усі розглядані похідні утворені за допомогою суфікса -ina від *kanь, *koza, *kozьль. Трапляється похідне із суфіксом -et-ina від прикметника *mьrль. Можливо, новоутворення за аналогією з *teletina, *kurėtina та ін., що позначають м'ясо та шкіру тварин: *mьrletina (ЭССЯ XXI 137): рос. діал. *мерлятина* ж. р. «шкурка палої вівці», *мерлетина* ж. р. «труп тварин», укр. *мерлятина* ж. р. «специфічний запах тварини». За іншими словниками зафіксовані слова сконгс, скун(г)с «вонючка, назва хутра амер. вонючки»

(Ф III 649); еноть «рід тварини, зі смердючих» (Преобр I 215).

У слов'янських мовах яскраво представлена тематична група назв ароматних рослин: *коргь (ЭССЯ XI 26): ст.-сл. *копрь* «кріп», болг. *копър* ч. р. «кріп», макед. *копар* ч. р. «кріп», словен. *koper* ч. р. «кріп», «ромашка», н.-луж. *копр* ч. р. «кріп», ст.-польськ. *копр* ч. р. «кріп», польськ. *копр*, *koper* ч. р. «кріп», д.-р., рос.-цсл. *копрь* ч. р. «кріп», «аніс», рос. діал. *копер* «кріп», укр. *копер* «кріп». Похідне із суфіксом -гь від і.-е. *kup «випускати пар, дух, запах». У східних слов'ян назва рослини виступає у варіанті *кгорь, який можна вважати вторинним: *кгорь>*коргь; *medunъ / *meduna (ЭССЯ XVIII 61): рос. діал. *медунок*, *медуна* ж. р. «висока трава з запахом меду» та похідний іменник із суфіксом -іка від *medunъ – *medunika (ЭССЯ XVIII 239): рос. діал. *медуника* ж. р. «медуна, висока трава з запахом меду»; *matъčina (ЭССЯ XVIII 11): болг. *маточина* ж. р. «лісова та садова рослина із запахом лимона, яка приманює бджіл», діал. *маточина* ж. р. «ароматна рослина, якою заспокоюють бджіл», *маточинь* ж. р. «бур'ян, подібний кропиві, з приємним запахом», *матуч'єнь* ж. р. «запашна рослина»; кори́ця «висушена кора гілок коричних дерев, що її вживають як прянощі для кондитерських виробів, а також у медицині та парфюмерії», цсл. *корица* «кориця»; запозичено в давньоруську мову зі старослов'янської (ЕСУМ III 22); ладанник (бот.) похідне утворення від *ладан*; назва зумовлена тим, що рослина багата на запашні ефірні олії і смоли (ЕСУМ III 181); лимонник (бот.) «витка кущова рослина», є похідним від *лимон*, назва пояснюється тим, що коріння і стебла рослини при розтиранні пахнуть лимоном (ЕСУМ III 234); лотос (бот.), через посередництво латинської запозичено з грецької; гр. *λωτός*, яке є назвою багатьох кормових рослин, вважається середземноморським словом невідомого походження, можливо, пов'язане з гебр. *lot* «вид червоної запашної живиці», ар. *lādan* «запашна смола» (ЕСУМ III 293); любка (бот.) «зозулинець, орхідея [дрімлик, коручка, гніздівка звичайна; конвалія звичайна; нетреба колоча; комонник лучний]», похідне утворення від *любити*; назва зумовлена дійсними або уявними цілющими і магічними властивостями рослин, які знаходять широке застосування в науковій та народній медицині і знахарстві; у частині випадків назви могли бути зумовлені приємним виглядом або запахом відповідних рослин (зокрема, рясту, конвалії, любочок) (ЕСУМ III 320); марарь (бот.) «кріп запашний»; запозичення з молдавської мови; молд. *мэраp*,

[*морáр*], як і рум. *mărag* «тс.», етимологічно неясне, можливо, пов'язане з алб. *maĝaj* «фенхель» або гр. *μάραδ(ρ)ον* «кріп» (ЕСУМ III 389); м'ята «запашна трава, яка використовується в медицині, парфумерії та кондитерському виробництві» (ЦЭСРЯ 247); полин «трава, що має сильний запах та гіркий присмак» (ЦЭСРЯ 316); нард «духмяна трава та олія з неї», д.-р., ст.-сл. *нардъ* – теж саме (Ф III 44); нардъ «рід запашної рослини, рід валеріани» (Преобр I 593).

Низка лексем-одоративів здавна стосується церковного вжитку. Наприклад: порівняйте походження подібних номенів за етимологічним словником: *ла́ да* «ароматична смола, яку використовують для куріння в релігійних обрядах», *ладанка* «мішечок з ладаном або зіллям», [ладані ти] «курити ладаном»; запозичене у давньоруську мову з грецької; пор. ар. *lādan* «запашна смола» (ЕСУМ III 181); *ми ро* «запашна олія, що вживається при християнських церковних обрядах»; ст.-сл. *миро*; – запозичення з грецької мови; гр. *μύρον* «миро, мастило, запашна олія» (ЕСУМ III 464); *мирра* «ароматична смола; тропічне дерево, з якого її добувають»; ст.-сл. *мі́ра, мира* – запозичення з грецької мови, є словом семітського походження (ЕСУМ III 464).

Можна виокремити значну групу лексем на позначення ароматичних речовин: *амбрей* «благовіання із есенції амбри», з франц. *ambre* «видає запах амбри» (Ф I 76); *амбра* «ароматична речовина», запозичено, очевидно, через посередництво російської мови з середньолатинської; походить від ар. *'anbar* «сіра амбра» (ЕСУМ I 66); *ма сти* «кагуста маса з жировими та смолистими речовинами; суміш воску з фарбою для натирання підлоги; ароматична деревна смола»; ст.-сл. *масти́ка* – запозичення з грецької мови; гр. *μαστίχη* «запашна деревна смола» (ЕСУМ III 409); *ментол* «речовина з м'ятним запахом; м'ятна олія» – запозичення з німецької мови (ЕСУМ III 437); *му́скус* «пахуча речовина рослинного або тваринного походження»; цсл. *мъскъсьъ, мьскъсьъ*; – запозичення з латинської мови (ЕСУМ III 540); *мускусь* «рід запашної рідини» (Преобр I 571); *духи* «розчин ароматичних речовин» (ЦЭСРЯ 120); *бальзамъ* «запашна деревна олія» (Преобр I 15).

Серед розгляданих прикладів більшість становлять дієслова переважно з неприємним запахом. Наприклад: дієслово на -ѣти співвідносне з **dvoxati* **dvošati* (ЭССЯ V 171): діал. *двошить* «пахнути, смердіти», «погано пахнути»; **xQxnati* (ЭССЯ VIII 88): словен. *hohnjati* «винюхувати, шастати носом»; складання **jъz* та дієслова **dati* – **jъzdati* (se) (ЭССЯ IX 23): ст.-сл. *издати*, болг. *издам*

«видати, випустити (запах)»; дієслово на *-ot-iti* співвідносне з **mьrgotati* / **mьrgotiti* (ЕССЯ XX 240): рос. діал. *торготить* «погано пахнути»; складання префікса *ob-* та дієслова **gniti*: **obgniti* (ЕССЯ XXVI 213): д.-р. *огнити* «згнити», *огнить* «зіпсуватися від гниття», укр. *обгнити* «підгнити»; складання префікса *ob-* та дієслова **gorniti* / **obgorniti* (se) (ЕССЯ XXVII 18); додавання префікса *ob-* та дієслова **pluti* / **obpluti* (ЕССЯ XXVIII 233): болг. *оплуж* «зруйнуватися і почати гнити; згнити; знаходитись десь дуже довго та почати вже гнити»; дієслово на *-nQti*, співвідносне із **obšuměti* / **obšumiti*: **obšumnQti* (ЕССЯ XXX 140): рос. діал. *ошунуть* «пахнути, повіяти», «сп'яніти», «учадіти»; додавання префікса *ob-* та дієслова **voditi* / **obvQditi* (se) (ЕССЯ XXXI 110): словен. *ovoditi* «повністю прокоптити», чес. діал. *obuzeny* «копчене», укр. діал. *будити* «коптити»; бздеть, укр. пездіти, бздіти, болг. пьздя, чеш. *bzditi* (Ф I 163); пердеть, укр. пердіти, блр. пердзець (Ф III 235); пукать, -аю «лопатися, випускати газу», пучить, укр. пукати, пукнути «лопнути» (Ф III 404); пучить, пучиться пов'язано з пукать (Ф III 415); чирать «псуватися (щодо продуктів)», чиралый «тухлий (щодо м'яса)» (Ф IV 365); чухать «чути, нюхати», польск. *czuch* «нюх» (Ф IV 389); гнить «гниття», «гнилий», «гнилість» (Преобр I 131). Слід зауважити, що часто одоративне значення виступає як поодиноке в окремих слов'янських мовах.

Значно менше за словником побутувало іменників на позначення запахів. Наприклад: ст.-сл. *ароматъ*; гр. *ἀρώμα* «пахощі» (первісно «запашні трави») за походженням неясне (ЕСУМ I 87); (Ф I 88); **brodъnica* (ЕССЯ III 37): сербохорв. *brōdnica* ж. р. «паутеа, вонюча вода в трюмі корабеля»; похідне із суфіксом *-ov-ъnica* від кореня **kap*, і.-с. **kbr-* сер. лит. *kvāpas* «дух, запах», лтш. *kvēpi* «сажа, чад, пар»: **karovъnica* (ЕССЯ IX 148): словен. ж. р. «курна хата»; похідний іменник із суфіксом *-ina* від **obpala* / **obpalina* (ЕССЯ XXVIII 148): словен. *opalina* ж. р. «запах горілого»; дериват, утворений додаванням префікса **ob-* до **trQdъ* / **obtrQdъ* (ЕССЯ XXX 214): польськ. діал. *otrąd* «сморід від трупа»; плень «гниль, щось гниле», плею «пліти, гнити, розкладатися» (Ф III 279); кіпоть «кіптява», кіптюга «курява», кіптяга «курява», коптїти «чадити»; споріднене з лит. *kvāpas* «дыхання, запах», лтс. *kvēpt* «димїти, коптїти» (ЕСУМ II 449). З іменником **lъxъ* (ЕССЯ XVI 239): болг. *лъх* ч. р. «запах, пахощі» співвідносне дієслово **lъxati* (ЕССЯ XVI 238): болг. *лъха*, *лъхам*, *лъхам* «випускати, також сприймати запах чого-

небудь». Виявлений лише один багатозначний прикметник з окремим одоративним значенням у чеській мові: *šijъpъ(jъ) (ЭССЯ IV 131): чes. *šijnu* «чутливий, ніжний, тухлий (про сало, масло)».

Деякі словники, зокрема М. Фасмера, серед лексичного фонду одоративів часто подають діалектні форми: кардеж «запах горілої вовни, соломи; чад». З олонецк. *koardu* «поганий запах» (Ф II 197); каржоха «чад, смрад», арханг. *коржить* «смердіти» (Ф II 199); качкера «дим, чад», качкара, кочкара – теж саме (Ф II 214); чувара «тютюн» (Ф IV 376); шуни «дитячий запах» (Ф IV 487) та ін.

Отже, необхідність комплексного діахронічного розгляду семантичної групи одоративів зумовила спробу на фактичному матеріалі (зокрема, праслов'янського періоду) розширити, поглибити сучасні уявлення про формування, еволюцію одоративів.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

ЕСУМ Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука : у 7-и т. – Т. 1–6. – К. : Наук. думка, 1982–2006.

Преобр Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / Александр Григорьевич Преображенский. – М., 1914.

Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева ; Под ред. Б. А. Ларина. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.

ЦЭСРЯ Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка : Более 5 000 слов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – К. : Рад. шк., 1989. – 510 с.

ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. – М. : Наука, 1974–2007. – Вип. 1–33.

Стаття надійшла до редакції 24.09.2014 р.